Ђорђе Сп. РАДОЈИЧИЋ

СТАРЕ СРПСКЕ ПОВЕЉЕ И РУКОПИСНЕ КЊИГЕ У ХИЛАНДАРУ

(Из „АРХИВИСТА“, год. II, бр. 2. 1952)

Београд
1952

Проф. др Драг. Анастасијевићу у знак поштовања
Ђ. Радојичић

Ђорђе Сп. РАДОЈИЧИЋ

СТАРЕ СРПСКЕ ПОВЕЉЕ И РУКОПИСНЕ КЊИГЕ У ХИЛАНДАРУ

Извештај о њиховом проучавању у новембру и децембру 1952 године

Откако је основан, од последњих година XII века, Хиландар чува своју богату архиву и велику библиотеку. Само би Дубровник имао старија наша ћириличка документа, да се у њему још увек налази оригинал Кулинове повеље из 1189 год. (био је све до 1817 или 1832 године, па је онда на неки начин доспео у Русију). Хиландарска библиотека је данас најстарија код Срба.

Како су Срби коначно примили хришћанство у другој половини IX века и како су, заједно с њим, добили и словенску писменост, прво глагољску а затим ћириличку, морали су још у то време створити своје архиве и библиотеке. Ништа нам се од тих архивских докумената и тих рукописних књига није сачувало, па чак ни писмо папе Јована VIII упућено 873 године великом жупану Мутимиру (то је једини документ из тога времена, за који, уосталом, није сасвим поуздано да је намењен српском ранофеудалном владару; од тог документа имамо два одломка у страним зборницима с изводима из папских писама).

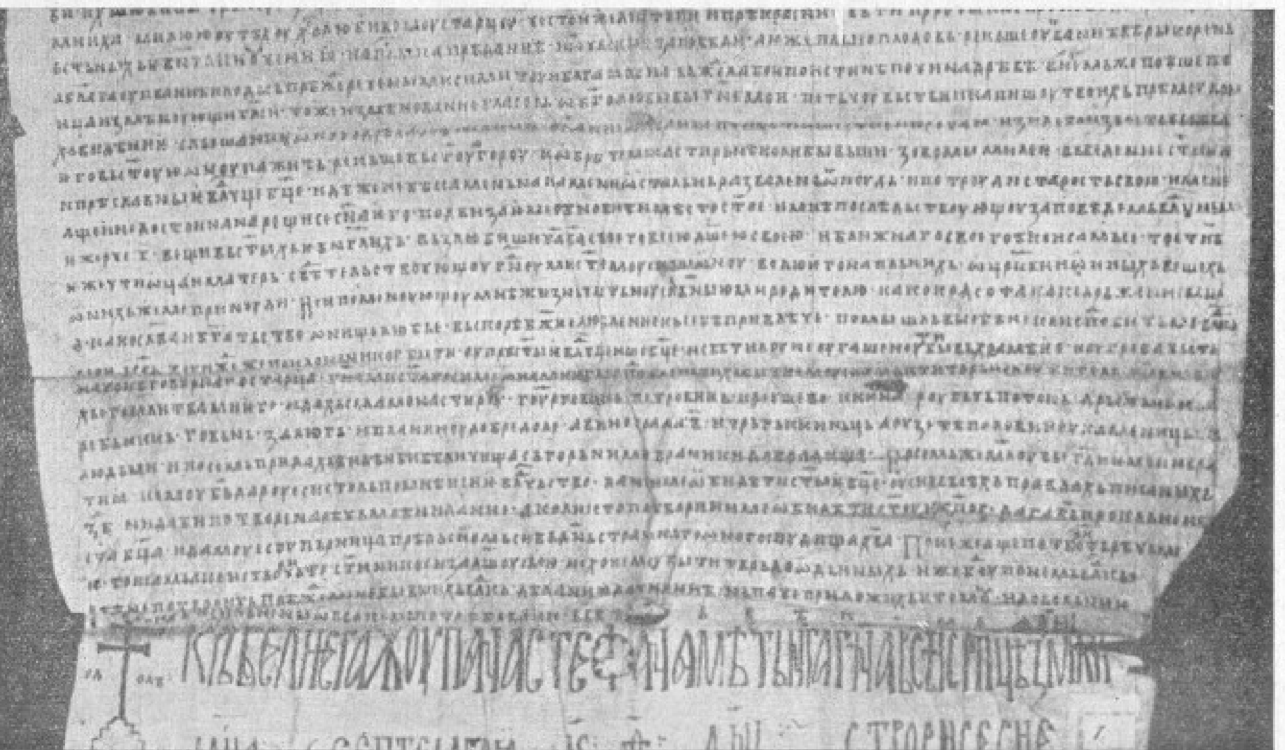
Ранофеудална српска држава у Зети у XI и XII веку без сваке сумње је имала своје архиве и библиотеке. Поред државних, било је свакако и црквених, као напр. Барске надбискупије и бенедиктинских манастира. Архив Барске надбискупије постојао је још у XVI веку у Риму; данас се о њему ништа не зна. У Дубровнику, међу документима из бенедиктинског манастира на Локруму, чувају се и неке зетске листине, као напр. краља Бодина и његовог сина краља Ђорђа, али то су фалсификати XIII века. Са старих зетских докумената остали су нам оловни печати неког дукљанског архонта Петра из IX—X века (постоји могућност да то уствари није зетски ранофеудални владар, већ византиски управник Дукље) и Бодиновог сина Ђорђа (из времена кад још није био краљ). Док је први печат с грчким натписом, други има натписе на латинском и грчком. Нађен је чак у јужној Бугарској; сада је у Народном музеју у Софији. Из зетских ранофеудалних библиотека сачувао нам се Летопис попа Дукљанина. Саставио

га је на нашем језику вероватно неки бенедиктинац, и то га је по свој прилици писао ћирилицом. Потиче из друге половине XII века. Није се још нашао оригинални наш текст. Имамо само латински превод. Летопис садржи у изводу и Живот зетскога кнеза Владимира, хагиографско дело свакако XI века.

Пре Хиландара, у доба стварања српске феудалне државе (у другој половини XII века), несумњиво се радило на српској писмености по манастирима које је Немања подизао, почевши још од оних дана када је, као жупан у Топлици и другим крајевима око Копаоника, почео око себе да сакупља калуђере и свештенике и да од њих добија моћну идеолошку подршку феудалном поретку који се изграђивао. Нажалост ми данас немамо ниједан оригиналан документ на нашем језику из тога времена. Једна Немањина повеља, дата Сплиту, сачувала нам се у непоузданом препису латинским словима који је скоро нађен међу хартијама Ивана Луциуса (Лучића), великог хрватског историчара XVII века. Изгледа да је Луциус имао у рукама повељу у оригиналу, јер без сумње са ње потиче грчки натпис Немањиног печата који је објављен у Луциусовој Историји Далмације и Хрватске (1666). Повеља је из последњих година Немањине владе, јер се у њој, изгледа, помиње и Растко (доцнији Сава) као управник Хума. Са неке повеље Немањине, из доба кад је као жупан био у Топлици, можда је један оловни печат, опет са грчким натписом. Нађен је пре овога рата у Костолцу, а чува се сада у Народном музеју у Београду. Један оловни печат Стефана Немање као великог жупана налази се у Лењинграду. Од рукописних књига имамо ћириличко Мирослављево јеванђеље, које је постало у Хуму, саставном делу српске феудалне државе. Сачувана су нам и два глагољска одломка с краја XII или с почетка XIII века (Гршковићев и Михановићев), који сведоче да је још и тада глагољица била у употреби код Срба; доцније ће добити значај тајног писма.

Тек од почетка XIII века, из времена после оснивања Хиландара и после организовања рада на писмености у њему, настаје низ сачуваних рукописних књига из средишних српских земаља. У то доба долази и Савина стваралачка књижевна активност у Студеници. Нешто доцније Сава од Жиче, главног средишта феудалне српске цркве, прави важно радилиште на српској писмености и књижевности. Од студеничке архиве и библиотеке имамо само незнатне остатке. Студенички рукописи су пропадали свакако и раније, а зна се за њихово спаљивање у великом броју у време угушивања Првог устанка (1813). Још је већа штета што је потпуно нестало архиве српске цркве, која је већ у XIII веку пренета из Жиче у Пећски манастир. Главна библиотека српске цркве, основана пре више од седам векова у Жичи, данас у Пећском манастиру броји свега стотинак рукописних књига.

До 1896 год. најстарија српска повеља у хиландарском архиву била је оснивачка повеља Симеона Немање из 1198—1199 год., а најстарија српска рукописна књига у хиландарској библиотеци била је Мирослављево јеванђеље с краја XII века. На повељи је

Сл. 1. Повеља великог жупана Стефана, доцнијег првовенчаног краља (с краја XII или с почетка XIII века)

био златан печат с грчким натписом. И Немањина повеља и Мирослављево јеванђеље поклоњени су краљу Александру Обреновићу 1896 год., приликом његове посете Хиландару. После смрти краљеве повеља је доспела у Народну библиотеку у Београду. Нестала је 1915 год., заједно с неким другим драгоценостима Библиотеке. Мирослављево јеванђеље је имало чудну и бурну историју; данас се чува у Народном музеју у Београду. Три необично важна рукописа однета су из Хиландара исте године кад и Немањина повеља и Мирослављево јеванђеље. Реверс, који је потписао епископ Димитрије (доцнији патријарх), издат је у име Српске академије наука (14 јуна 1896 год.). Један рукопис је Теодулов препис Живота св. Саве од Теодосија (на пергаменту, из 1335/36 год.). Ту је била и Теодосијева Похвала Симеону и Сави. О томе рукопису постоје белешке Драгутина Костића, штампане у његовим радовима. Рукопис је имао да послужи као основни текст за ново издање Теодосија, које је за Српску академију наука припремао Ђорђе С. Ђорђевић. Нестао је после смрти Ђорђевићеве 1898 год. Други рукопис је био зборник, који је у XIV веку преписао на хартији монах Марко. У њему су била ова веома значајна дела: Живот Симеона Немање од Доментијана, Живот св. Саве од Теодосија, Похвала св. Сави од Теодосија и Хиландарски типик. Доспео је у Народну библиотеку у Београду. Није изгорео 1941 год., јер се није затекао у згради; био је дат В. Ћоровићу на проучавање. И сада је у Библиотеци. Трећи рукопис је милешевски препис Живота краљева и архиепископа српских (из 1552/53 год.). Није ближе познат у науци. Изгубио му се сваки траг.

Сада је у Хиландару од српских повеља најстарија повеља великог жупана Стефана, доцнијег првовенчаног краља (бр. 1). Она је с краја XII или са самог почетка XIII века (сл. 1). На њој је и потврда Стефановог сина краља Владислава. У Српској академији наука постоји њен фотографски снимак. Због њене важности и овога пута је снимљена. Сем ње, снимљено је још 9 докумената. Седам докумената није нађено у списку фотографских снимака којима располаже Српска академија наука (објављен у Годишњаку САН 49, 1940), па су због тога снимљени: две Душанове повеље (бр. 20 и 41 — сл. 2), два документа из XVI века (бр. 112 и 113) и три из XVII века (бр. 114, 118 и 121). Једна повеља из 1388 год. (бр. 70) снимљена је због потписа. Чита се обично име патријарха Спиридона, а код Корабљева име патријархово гласи Симеон (сл. 3). Начињени су снимци докумената бр. 127 и 128. То су акт духовника Никанора из 1685 год. (писан златним словима) и његов препис. Снимци тих докумената били су затурени у Академији. На основу њих је требало утврдити, да ли је у штампарији Божидара Вуковића штампан и Октоих првогласник (како би излазило из објављеног текста Никаноровог документа). У оригиналу документа (бр. 127) стоји: „октоих петогласник“, али одмах за њим помиње се „октоих четворогласник Божидара“. Први део речи „четворогласник“ написан је словом д, које обележава број 4. Не постоји октоих четворогласник, већ само октоих 1—4

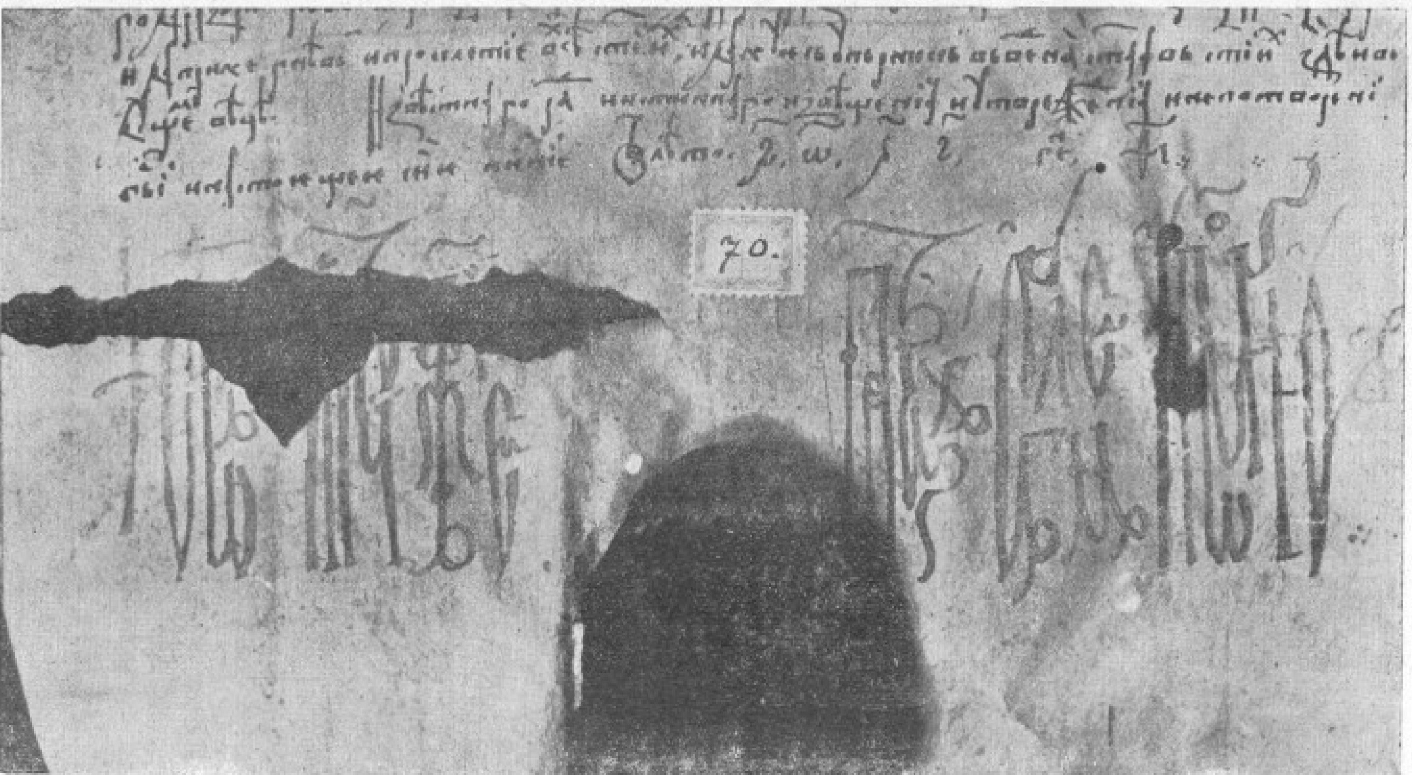
4*

Сл. 2. Повеља цара Стефана Душана (од 2 јула 1355 године)

гласа, који се назива октоихом првогласником. Могло би се претпоставити да је слово д погрешно написано место слова а, које има бројну вредност 1. У том би случају октоих првогласник долазио после октоиха петогласника, а то није природан ред. Препис документа (бр. 128) има на том месту текст какав је у издању: после „октоиха првогласника Божидара“ помиње се „октоих петогласник грачанички“. Тако је проучавање ових докумената у Хиландару и даље оставило нерешено питање постојања једног издања старих српских штампарија.

За старе српске повеље постоји у Хиландару попис који су саставили 1930 год. чланови комисије послате из Београда (проф. В. Ћоровић, проф. Д. Анастасијевић, архитекта Пера Ј. Поповић). Пописане су и друге словенске повеље, а такође и грчке. Академија има фотографске снимке грчких повеља (и оне су у поменутом списку у Годишњаку САН). Турска документа нису тада пописивана. Од њих постоје регеста, која су Хиландарци у новије доба, за своје практичне потребе, дали начинити, и то на данашњем грчком језику.

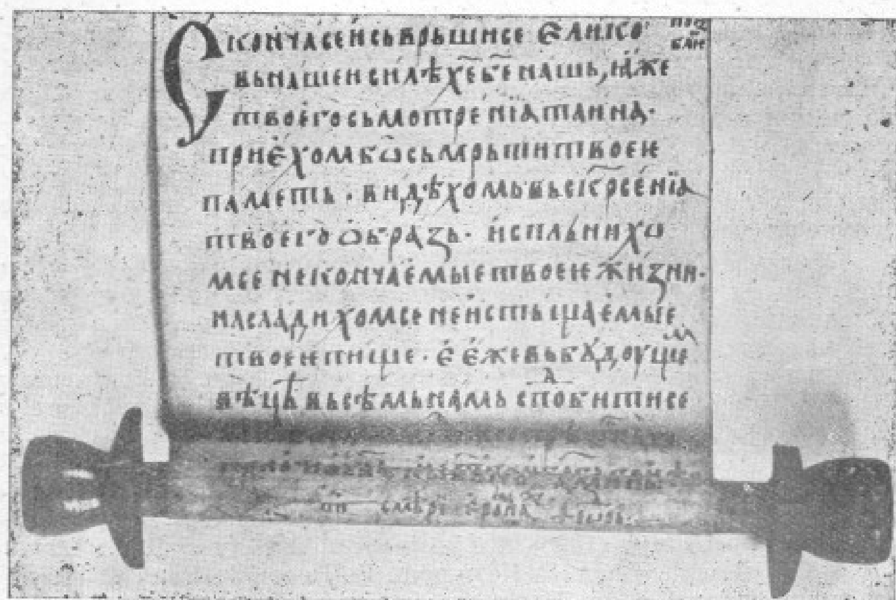
Повеље се чувају у нарочитој каси, која је смештена у параклису Арханђела. Друга једна комисија из Београда (архитекте Пера Ј. Поповић и Маслаћ) утврдила је да је тај параклис од пожара безбеднији но све друге хиландарске просторије. Сем касе с повељама, у том параклису су и све рукописне књиге, и српске и грчке. Повеље су, готово све, у нарочитим мапама од тврде хартије. На унутрашњим странама тих мапа начињен је попис повеља. У току нашег бављења у Хиландару у више махова посвећивана је пажња повељама. Доведене су у ред. Све српске повеље нису на месту. Место њих (једанаест су у питању) налазе се белешке старог манастирског библиотекара оца Михаила, који је умро пре много година. Те белешке упућују на неки реверс. Доста је времена требало да се у хартијама старог библиотекара нађу и тај реверс и акта која се односе на те повеље. Ствари су се донекле разјасниле, али не сасвим. На више година пре овога рата Хиландарци су водили неке спорове око имања. Помоћу старих повеља доказивали су своја права. Због тога су повеље ношене у Солун. Према једној забелешци једног од двојице тадашњих епитропа (манастирских управника), повеље су враћене у манастир. Нису стављене на своје старо место. Има изгледа да су у некој другој каси, од које има више кључева. У време нашег трагања за повељама нису били у манастиру сви калуђери који имају код себе те кључеве. Тако се та каса није могла да отвори и да прегледа. То није могло бити учињено ни до краја нашег бављења у Хиландару. Објаснили смо манастирској управи вредност тих повеља, и материјалну, и националну, и научну. Затражили смо од ње, у врло одлучном облику, да предузме што хитније мере да се нађу повеље и придруже осталим. О успеху рада у томе смислу замолили смо да нас што пре извести, да бисмо ми од своје стране могли поднети извештај Академији и другим надлежним чиниоцима. Досад немамо никаквих обавештења.

Сл. 3. Повеља патријарха Спиридона (од 19 јануара 1388 године)

Кад Мирослављево јеванђеље више није у Хиландару, хиландарски типик, који нажалост није оригинал већ само стари препис (на пергаменту из XIII века), претставља једну од најстаријих рукописних књига. И он се чува у каси, заједно с повељама. С њим је у каси и карејски типик, који је или Савин оригинал или препис начињен на почетку XIII века, још док је Сава био у Хиландару. Карејски типик нема облик књиге, већ свитка. На пергаменту је. У Хиландару има још шест свитака, за које би се, због њихове садржине, очекивало да буду у облику књиге. Сви су на пергаменту и литургичне садржине. Сава Хиландарац, у своме опису хиландарских рукописа (1897), бележи само четири свитка. Снимили смо све свитке, али не у целини, већ само оне делове на којима се налазе лепо украшени иницијали. На једном од свитака забележио је своје име и писац (у средњовековном смислу, значи преписивач): смерени јеромонах Теодор (сл. 4). То је запазио и Сава Хиландарац, али не у свом штампаном, већ у рукописном опису (по њему запис доноси Љуб. Стојановић). Један „смерени Теодор" написао је хиландарско Четворојеванђеље бр. 58 за „42 дана" и утрошио је „пет дукат злата у словех". Водени знак у том јеванђељу донекле је сличан знацима који су били у употреби од 1345 до 1486 год. Треба истаћи да су српски рукописи у облику свитка веома ретки. Један свитак на хартији XV века чува се у Ватиканској библиотеци. У Цетињском манастиру био је (а сад га више нема) један пергаментни свитак који је поп Љубисав написао за попа Теофана.

Рукописних ћириличких књига (српских у већини) у Хиландару има 700, а грчких преко 100. Нас су интересовале само ћириличке књиге. Толики број српских рукописа нема данас ниједна библиотека у нашој земљи. Стара Народна библиотека у Београду је имала много више, двапут толико (преко 1.400), али је она настрадала у Првом светском рату и потпуно уништена у Другом светском рату. Грчке рукописне књиге у Хиландару пописане су у штампаном каталогу Ламбросовом. Што није ушло у тај каталог, укратко је описао Д. Анастасијевић у попису старина начињеном од већ поменуте комисије 1930 год. Ћирилички рукописи су на месту, судећи према њиховом редном броју. Само два три нема, што је констатовао још стари библиотекар и место њих привремено ставио по штампану књижицу (та је привременост добила вид сталности). Садашњи редни број рукописа не одговара рукописном каталогу који постоји у Хиландару. Једино крај каталога, писан руком проф. Ћоровића, слаже се с тим редним бројем. Ни садашњи редни број рукописа ни редни број у рукописном каталогу немају везе са штампаним описом Саве Хиландарца. То веома отежава, готово онемогућава, употребу рукописа. Ми смо се при прегледу, проучавању и снимању рукописа држали садашњег реда. Ишли смо од рукописа до рукописа и прегледали лист по лист. Из рукописа на хартији проф. Св. Радојчић је узимао водене знакове. Овде у Београду утврдили смо да из свих рукописа немамо водених знакова. У журби у којој се радило можда

Сл. 4. Свитак јеромонаха Теодора (из XIV века)

су случајно прескочени, а можда су и пропали, загубљени било на који начин. Водени знакови нису увек добро видљиви, а сем тога наилази се често само на њихове делове. То је причињавало велике тешкоће за њихову идентификацију, коју је вршила Надежда Радојичић, библиотекар Народне библиотеке у Београду.

Глагољских рукописа нема у Хиландару. Само у једном пергаментном рукопису XIII века (бр. 386) има на једној страни у тексту (л. 50а) неколико глагољских слова (6 на броју), као да се преписивач збунио, па пишући ћирилицом и нехотице прешао на глагољицу, којој је можда био вичнији (сл. 5). Глагољска слова су стара, обла, а не угласта, из старих хрватских текстова. Више се глагољица не среће ни као тајно писмо. Примера тајног писма има више. Снимљени су сви, или бар готово сви. Такође је снимљен и онај познати криптограм, писан у деформисаном грчком унцијалу (на бугарском Четворојеванђељу из 1322 год. — бр. 18).

Међу рукописима у Хиландару има приличан број на пергаменту. Један је на старој хартији, на т.зв. бомбицину (бр. 387). Из XIII је века. То би био наш најстарији рукопис на хартији. У Пећском манастиру се налази један рукопис на бомбицину,ваљда с почетка XIV века (бр. 97). На њему су интересантни досад незапажени записи из времена кад су Турци нападали на државу Вука Бранковића. Хиландар има читаво богатство рукописа на хартији типичној за XIV век (може код нас да захвата и почетак XV века). Пада у очи да међу хиландарским рукописима има велики број добро очуваних. Сада се њима посвећује

нарочита пажња. Над њима просто лебди садашњи библиотекар, симпатични и доброћудни отац Авакум. Он их засипа прашком дидити. Проветрава стално параклис у коме се они налазе. Не да да се они и најмање оштете. Скрупулозно чува сваки, ма и најмањи делић, и то не само од рукописа, већ и од неке хартије коју је ко зна ко и када ставио међу листове. Нарочито је заплашен од љубитеља старина који су секли минијатуре. Пада у праве јадиковке кад види трагове таквих недела.

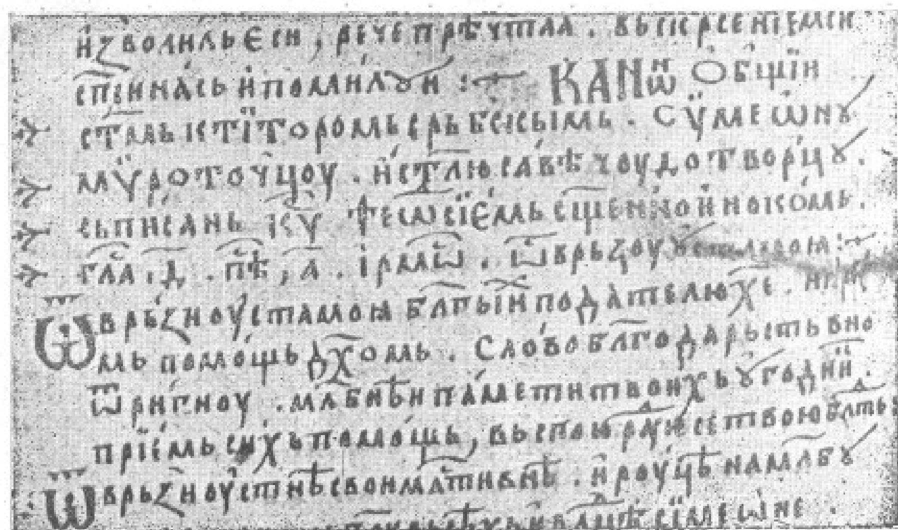
Хиландарске ћириличке рукописе проучавају учени путници почевши од руског путника Василија Барског, који је походио Хиландар још 1725 год., али се хиландарским старинама занимао тек на свом другом путовању, 1744 год. После Барског био је у Хиландару наш Јован Рајић (1758), па онда Руси В. Григорович (1844) и Порфирије Успенски (у два маха, 1845 и 1859 год.), затим наш сликар Димитрије Аврамовић (1847), Македонац Констатин Петковић (1852), Руси П. Севастијанов (1851, 1857—58) и архимандрит Леонид (1859, 1866 и 1868), најзад наши научни радници Н. Дучић (1882), Љуб. Ковачевић (1894), епископ и доцнији патријарх Димитрије (1896), Ст. Димитријевић (у више махова), Љуб. Стојановић, Влад. Р. Петковић, В. Ћоровић, Рад. М. Грујић (у више махова) и др. Нарочито је проф. Ћоровић систематски прешао хиландарску рукописну збирку. Он је на томе послу радио дуже времена (1930). Припремао је грађу за употпуњавање опширнијег, нештампаног описа Саве Хиландарца. Доста рукописа Ћоровић је лично завео у каталог. Било је заиста мало изгледа да ће се у Хиландару наћи што ново после двестагодишњег проучавања и после Ћоровићевог специјалног рада на хиландарским рукописима. Ипак је нађено доста нових ствари, које су од несумњивог значаја за науку. Треба овде констатовати да Ћоровић није објавио резултате свога рада у Хиландару. Али је исто тако потребно одмах рећи да располажемо поузданим средством да тачно утврдимо шта је Ћоровић запазио, а шта му је измакло из вида. Тражећи оне загубљене повеље, у хартијама старог библиотекара, пок. оца Михаила, наишли смо на белешку, написану мастилом а Ћоровићевом руком, у којој се набрајају 10 рукописа с напоменом „да се изоставе". Шта то управо значи, објашњава нам примедба оловком библиотекара оца Михаила: „Г. Ћоровића да се ове књиге не показују док и они прво не публикују". Меша се једнина и множина можда због тога што је проф. Д. Анастасијевић, испод Ћоровићевог списка, ставио своју жељу да се „изоставе" и „неиздате грчке повеље" (отац Михаило је додао: 32 комада). Код Ћоровића су рукописи обележавани старим бројевима. Потрудили смо се да пронађемо те рукописе и да у Ћоровићевом списку назначимо и нове бројеве. Како смо то радили после свршеног свога прегледа рукописа, могли смо утврдити да је Ћоровић запазио само „Историкију" из Псалтира бр. 83 (видећемо да је она делимично већ позната по исписима Саве Хиландарца и Влад. Р. Петковића) и пергаментни Октоих 5—8 гласа са Канонима Симеону и Сави

Сл. 5. Глагољска слова усред ћириличког текста XIII века.

(за које се знало по опису Саве Хиландарца). Остали рукописи из Ћоровићевог списка нису привукли нашу нарочиту пажњу: то су два јеванђеља из XIV века, један апостол такође из XIV века, пергаментни свици и минеј за октобар с краја XVI века (са Службом архиепископу Арсенију). Једно од јеванђеља је великог војводе Николе Стањевића, које је ношено у Београд 1896 год. ради његових орнамената. Враћено је у Хиландар после 1903 год., када је настала узбуна преко новина због тобожње крађе Мирослављевог јеванђеља. Хиландарци су се уплашили да не пропадне у Београду и јеванђеље Николе Стањевића, па су тражили да им се оно пошаље натраг.

Рукопис бр. 432 садржи Службу Сави Јерусалимском, Канон општи Симеону и Сави од Теодосија (глас 4) и Житије Саве Јерусалимског. Служба и Канон су српске рецензије, а Житије је бугарске. Нису ни из истог времена. Док су Служба и Канон с краја XVI или с почетка XVII века, Житије је с почетка XVI века. При крају рукописа пише да је „от пирга Св. Сава". Пирг је постојао у Кареји. Припадао је ћелији нашег Св. Саве, која је била посвећена Сави Јерусалимском. На пиргу је, изгледа, била црквица Симеона Немање и Саве Српског. Тако је за пирг било потребно имати Службу и Житије Саве Јерусалимског, а такође и Канон Симеону и Сави. У хиландарским рукописима нема другог житија Саве Јерусалимског. Свакако да га није било ни у доба повезивања рукописа бр. 432, на почетку XVI века или нешто доцније, кад је узет текст бугарске рецензије. За нас је веома важно да почетак Житија Саве Јерусалимског није исти или готово исти с почетком Живота Св. Саве од Теодосија. То су два сасвим различна текста. С. П. Розанов нeће имати право да је Теодосије свој увод у Живот Св. Саве позајмио из Житија Саве Јерусалимског. Много не смета што је у хиландарском рукопису Житије Саве Јерусалимског бугарске рецензије. Зашто би требало претпоставити да би Житије српске рецензије имало други почетак? Теодосије је био веома познат код нас, а доцније и у Русији, па је лако могуће да је његов увод пренет у Житије Саве Јерусалимског, у онај текст који је имао у руци С. П. Розанов. У Теодосијевом уводу има једно место које је од значаја за датирање постанка самога дела. За Саву се ту каже да је „сада наново у нашем народу просијао". М. Башић, чији се превод наводи, тачно примећује да се на основу тих речи може да закључи, да се „догодило неко ново велико чудо, везано за име Св. Саве" и да је оно дало повод Теодосију да пише Савин живот. Око 1290 год. било је једно „чудо". Пао је, изгледа, неки метеор и поплашио војску видинског господара Шишмана која је напала на Пећски манастир. У манастиру, главном средишту Савине цркве, то је оглашено за чудо, до кога је дошло захваљујући Савиним молитвама. Већ је учињен покушај да се за овај догађај веже постанак Теодосијевог Живота Св. Саве. Том приликом није узиман у обзир Теодосијев увод, јер је био под сумњом због излагања С. П. Розанова.

Канон општи Симеону и Сави (глас 4) је досад непознат Теодосијев спис (сл. 6). Он је чак штампан, још 1776 год., али преобраћен на црквенословенски и без Теодосијевог имена. Штампао га је онај Теодосије Хиландарац, кога је, на самом почетку науке о старој српској књижевности, Павле Шафарик побркао са старим књижевником Теодосијем, па је тиме једног од наших најбољих средњовековних писаца ставио у XVIII век. Тај други, много млађи Теодосије забележио је да је Канон нашао у По-

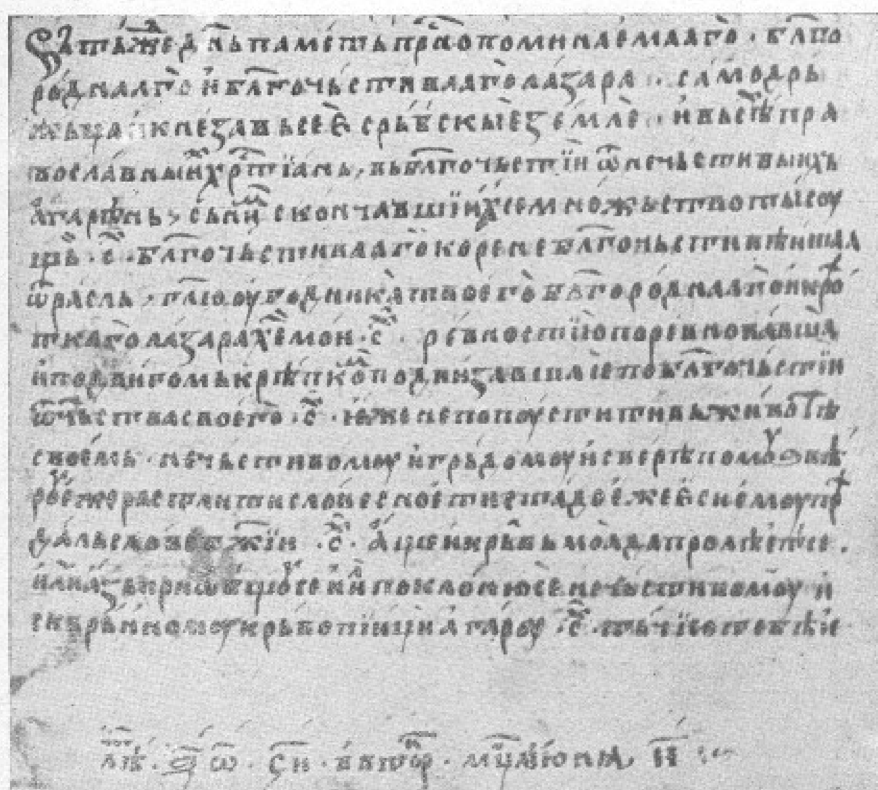
Сл. 6. Канон општи Симеону и Сави од Теодосија (рукопис из 1407 године)

сници Св. Саве у Кареји. По свој прилици имао је у руци баш рукопис бр. 432. У рукопису лепо стоји да је Канон написао „презвитер мних кир Теодосије". Млађи Теодосије те речи је изоставио свакако због тога што је Канон штампао иза Теодосијевих Канона општих на свих осам гласова. Мислио је ваљда да самим тим што га придружује другим Теодосијевим канонима казује и чије је он дело. Канон се налази и у другим хиландарским рукописима. Додат је Псалтиру с последовањем (бр. 87), писаном у Хиландару 1407 год. Затим је уврштен међу Акатисте и каноне, који сачињавају рукопис бр. 356. Првих шест песама Канона има и један Часловац с краја XVI века (бр. 631). Овај Канон је други канон 4 гласа који је Теодосије написао. Један канон 4 гласа је међу Теодосијевим Канонима Симеону и Сави на свих осам гласова. По саопштењу оца Авакума, манастирског библиотекара и одличног зналца црквеног реда у Хиландару, Канони на 8 гласова читају се у Хиландару свакога петка на малом повечерју. Прочита се цео канон по гласу октоиха који

важи за ту недељу („који ради"). Засебан Теодосијев Канон 4 гласа пева се на литургији други дан Ваведења, које слави манастирска главна црква. Не пева се цео канон, већ само 3 песма.

Малочас помињани млађи Теодосије (из XVIII века) збунио је професора Ћоровића. Тамо где говори како је засебан канон 4 гласа нашао у карејској посници, млађи Теодосије наводи неке стихове. Ћоровић је тако разумео да се „они певају у Кареји, у Савиној испосници". У своме чланку „Стари стихови о Св. Сави" (Богословље X, 1935) Ћоровић их доноси у целини, па онда додаје ову напомену: „Ови стихови, русифицирани, са 14—16 слогова, имају доиста старије порекло него што им га казује данашњи облик. Али о њиховој аутентичности, без подробнијег прегледа свих старијих рукописа са Теодосијевом Службом, немогуће је засад рећи ишта поузданије. Ја лично на ове стихове у старијим рукописима још нисам наилазио". Да је пажљивије читао белешку Теодосија млађег и да је више прелиставао штампане Теодосијеве Каноне на осам гласова, Ћоровић би запазио шта су уствари ти стихови. То су акростиси (крајегранесије) канона гласова 2—8. Канон гласа 1 је без акростиха. Кад се они испишу један за другим, као што је то учинио Теодосије млађи, добија се песма у славу Симеона и Саве. Она је једно лепо сведочанство више о нашем старом књижевнику Теодосију и његовим уметничким особинама. Теодосијеви Канони Симеону и Сави на осам гласова постоје у хиландарским рукописима. Тако се налазе уз Богородичник бр. 277 (из XVII века), затим уз Синаксар по јерусалимском типику и Богородичник бр. 375 (из XVI века). Има и један рђаво очувани рукопис на црквенословенском (бр. 624). Њега је 1751 год. преписао Кирило Живковић, јерођакон хиландарски. То је доцнији издавач скраћеног текста Теодосијевог Живота Св. Саве (1794). Канони су унети у сасвим позни рукопис бр. 505 (XVIII век или сам почетак XIX века).

За проучавање Теодосија је важан Октоих 5—8 гласа (бр. 126). То је пергаментни рукопис, који је писао Дамјан монах. У рукопису су Канон Симеону Немањи из његове Службе и Канон Св. Сави такође из Службе. Дамјан је за монах употребио познату скраћеницу ах која је раније претстављала загонетку нашим људима од науке (напр. Љуб. Стојановићу). По тој скраћеници види се да је његов и тзв. Дамјанов зборник, који је раније припадао Хиландару, а сада је у Бечкој националној библиотеци (заједно с другим неким рукописима, уступили су га Хиландарци 1827 год. и примили новчану награду). Дамјан је живео у XIV веку. Један рукопис је писао за време хиландарског игумана Доротеја (1355—1360/61). У студијама о Теодосију корисно ће без сумње бити употребљен и рукопис бр. 254. То је Посни триод с празничним минејом од фебруара до августа. Садржи Теодосијеву Службу Симеону Немањи. На хартији је карактеристичној за XIV век. Има више водених знакова. Већина њих су из времена између 1335 и 1393 год. (7 на броју), а неки (4) прелазе и у XV век (један чак иде до 1434 год., али он почиње 1355 год.).

Сл. 7. Похвала кнезу Лазару са стиховима (рукопис XV века)

Рукопис је у старим кожним корицама с утиснутим двоглавим орловима и лавовима. У Празничном минеју бр. 161 (управо то су два минеја укоричена уједно) налази се Теодосијева Служба Симеону Немањи, а такође и Савина служба, без сумње опет од Теодосија. Службу Симеона Немање имају Минеј за фебруар (бр. 241) и Празнични минеј (бр. 249), оба с краја XVI века. У Празничном минеју је и Савина служба са Силуановим стиховима, али без последњег стиха у коме је Силуаново име. И други један Празнични минеј (бр. 250) има Савину службу. Рукопис је писан у Хиландару 1669/70 год. и у њему су стихови Силуанови без његовог имена. Празнични минеј бр. 233 (с краја XVI века) такође садржи Савину службу. Нема помен Силуана, а његви стихови постоје испред синаксара. Недостаје Силуаново име и у Прологу за септембар—фебруар (бр. 427 — водени знакови из 1438—1496 год.). У том Прологу има и Симеоново кратко житије са стиховима који свакако потичу од Силуана. Исти је случај и са Прологом бр. 438 (из XVI века).

Рукописи са другим Теодосијевим списима су позни, па због тога не привлаче нашу пажњу. И они наравно морају бити употребљени у критичким издањима тих списа. Теодосијев Живот Св. Саве садржи рукопис бр. 509, писан на Светој Гори 1642/43 год. Ту је и Похвала Теодосијева Симеону и Сави. Рукопис садржи и извод из Доментијанове биографије Симеона Немање. Овај извод се раније у науци приписивао Теодосију. Рукопис бр. 505 је из XVIII века или с почетка XIX века. У њему су Теодосијев Живот Св. Саве, извод из Доментијановог Живота Симеона Немање, Теодосијева Похвала Симеона и Саве. Као што смо напред већ поменули, ту су и Канони општи Симеону и Сави. Зборник бр. 461, поред Службе Св. Петки и Живота Јована Рилског од патријарха Јевтимија, има и онај део из Теодосија који се односи на Стреза. Унет је као засебан чланак, са нарочитим насловом: „От житија Св. Сави српскаго. О напраснеј смрти Стрезове". Чланку недостаје крај. Рукопис је на хартији из друге половине XIV века или с почетка XV века (водени знак из год. 1344—1432).

Теодосију се приписује Служба и Житије Петра Коришког. У хиландарском рукопису бр. 479 постоји и један и други спис (из друге половине XVI века). Сасвим позни рукопис бр. 505 (из XVIII века или с почетка XIX века) садржи и Житије Петрово.

Пролог од марта до августа бр. 425 (водени знак из 1460 год.) садржи Похвалу кнезу Лазару са стиховима (сл. 7). То је досад непознати спис старе српске књижевности. У наслову се истиче да се у Похвали не слави само кнез Лазар, већ сви они који су с њим изгинули, „множство тисушт". Похвалу је очевидно писао неки монах у манастиру Раваници. Из времена је одмах после Косовске битке, јер се у њој о бици говори као о победи српској. То је била „светла победа". Турскоме амиру отсечена је „мрска глава", а погубљени су и многи његови људи. Стихови се налазе испред и иза Похвале. Они су обележени као стихови (не само познатом скраћеницом сх већ и целом речи: стихове, стих).

О још једној Похвали кнезу Лазару потребно је овде казати неколико речи. Мислимо на Похвалу Андонија Рафаила Епактита (значи из Невпакте, Лепанта). Позната је по рукопису Лењинградске библиотеке из XVI века и по карловачком рукопису из 1780 год. У овом другом рукопису помиње се име писца и година кад је Похвала састављена, 1419/20. Налази се и у хиландарском рукопису бр. 509, преписаном на Св. Гори 1642/43 год. Постоји и запис Андонија Рафаила (сл. 8). Наравно запис је састављен у српској рецензији, а не на црквенословенском, како је објављен по рукопису из 1780 год. Много је дужи. Име пишчево Андоније као да је стругано. Похвалу са записом има и позни рукопис бр. 505, који је из XVIII века или са почетка XIX века. Овде је испред почетка записа додата једна реченица. Писац се назива само Рафаилом.

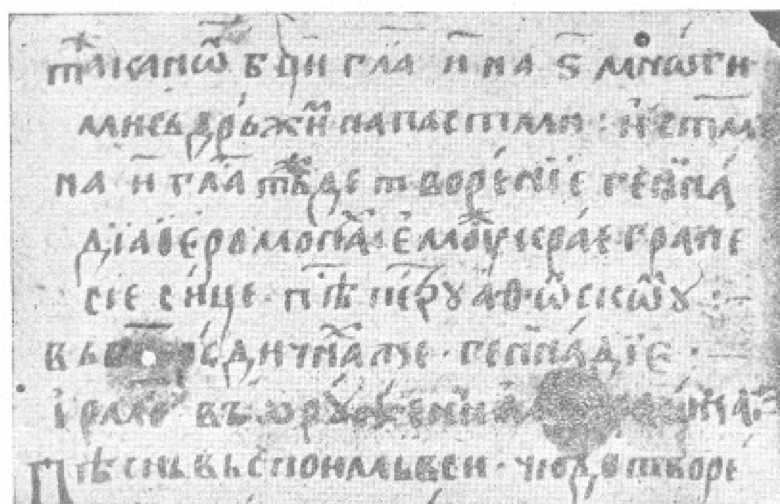
В. Мошин говори о Похвали испред Житија старца Исаије (1940). У штампаном Атонском патерику II (1897) каже се да су то стихови. И јесу. Прво, испред кратких житија обично се

Сл. 8. Запис Андонија Рафаила Епактита из 1419/20 године
(у рукопису из 1642/43 године)

стављају стихови (као што су напр. Силуанови стихови испред Савиног кратког житија, а такође и испред Симеоновог). Друго, они су означени као стихови. Била је скраћеница сх која се и

сада са напрезањем може видети. Мошин каже да је у наслову Житија прочитао реч „светаго". Можда. Ја ту реч нисам видео, а ни састављачи Атонског патерика. Две речи које је Мошин уметнуо: „благослови оче" имају да отпадну. Место њих ту долази скраћеница сх и почетак стихова: Аште и. Житије старца Исаије са тим стиховима налази се у рукопису бр. 463.

Тај рукопис нас интересује и због Службе и Житија Петра Атонског. Служба је „твореније Генадија јеромонаха и доместика". Она није превод, већ оригинални наш састав. То се јасно види из акростиха, који није само назначен као код превода, већ

Сл. 9. Служба Петру Атонском од Генадија Доместика из XV века (с почетком акростиха)

спроведен кроз песме у канону. Акростих је двострук. Тропари дају први део акростиха: „Петру Атонскому", а богородични други део: „Генадије" (сл. 9). Иза службе је кратко житије. И оно је свакако од Генадија. Затим долази пространије житије. Оно је превод, што се да закључити по самом тексту. Иза тог пространијег житија пише тајном азбуком: „Генадие доместиг". То је само могао написати Генадије. Ко би други прикривао име пишчево? Скромност је не казати јавно своје име, а велика је нескромност прећутати туђе. Можда је Генадије сам преводилац, а можда је једино преписивач. По Сави Хиландарцу, рукопис је из XV века. Рукопис не претставља целину, већ је састављен из делова. У њему су још „Осам чести слова" (речи), извод из Списа о правопису Константина Философа и „О писменех" Црноризца Храбра. Водени знакови те делове рукописа стављају у XV век. По њима, томе веку припада и пространије житије Петра Атонског. Генадијев потпис тајном азбуком показује да је Жи-

тије његов аутограм. Значи онда да је Генадије из XV века. Треба напоменути да и кратко Житије Петра Атонског, које је без сумње синаксар Службе и према томе потиче од Генадија, може се по воденим знаковима ставити у XV век (донекле слични знакови почињу од 1478, па иду све до 1576 год.). За доба деспота Ђурђа био је један митрополит Генадије, о коме је у науци го-

Сл. 10. „Молитве" Димитрија Кантакузина из XV века (рукопис XVII века)

ворено као о рашком митрополиту. Игуман некога манастира по имену Генадије умро је 15 марта 1464 год. Ни за једног ни за другог Генадија не знамо да ли су имали везе са Св. Гором, а Генадија доместика несумњиво треба тражити међу светогорцима. Постојала су два Генадија у светогорским манастирима Св. Атанасија и Ватопеда баш у време које нас интересује. Оба су била игумани, па се према томе на једнога од њих може да односи онај запис о смрти игумана Генадија. Игуман лавре Св. Атанасија Генадије долазио је деспоту Стефану 1407 год., а десет година доцније, 1417, био је код деспота ватопедски игуман Генадије. Ватопед је био у тесној вези с Хиландаром, у коме је сачуван рукопис са списима доместика Генадија. Зато пре треба мислити на ватопедског Генадија. У Ватопеду знамо да је било наших људи. На једном грчком акту из 1366 год. ватопедски монах Теодосије потписао се српски. За њега се претпоставља да је ускоро после тога постао и игуман ватопедски. Један запис

из 1472/73 год. говори о ватопедском старцу кир Генадију, који је „просијао“ у Св. Гори „добрим делима и иночким трудима и подвизима испосничким“. Његов је ученик био „међу иноцима дивни кир Антоније“, који је преводио „ст грчскаго писанија на србски језик“. Тај је Антоније идентификован с Андонијем Рафаилом, писцем Похвале кнезу Лазару о којој је напред било речи. Било би могуће да је овај старац Генадије исто лице с нашим доместиком Генадијем. Доместик је у цркви био старешина над хором и певницом. То је била дужност доместика Генадија и отуда је он саставио Службу Петру Атонском, испоснику из најстаријег доба атонског монаштва, „молчалником первејшем“. У Ватопеду се и дан дани прославља „часни Генадије“, који се помиње и у Служби атонским свецима (преведена је „с греческаго на славенски јазик“ 1803 год., а штампана 1810 год.). О „преподобном“ Генадију говоре и кратка житија атонских светаца која су штампана уз службу. Пред нама је и грчки текст те Службе (из 1941 год.). У обавештењима о животу атонских светаца о Генадију се ту каже да је био дохијар, значи подрумар. Тако пише и у Атонском патерику (II), у кратком животопису Генадијевом. По томе доместик Генадије не би био иста личност с тим „преподобним“ Генадијем.

О једном нашем књижевнику из XV века хиландарски рукописи употпуњују наше знање. То је Димитрије Кантакузин из Новог Брда. У Молитвенику бр. 364 (из XVII века) налазе се „молитви сабраније от божаставних писаније, множајша же от св. Јефрема, хотешти оплчати се противу страстем и сластем належештим произвољенију“ (сл. 10). За тај избор молитава, расподељен на „плачеве“ одређене за свако вече у току недеље, каже се да је „твореније Димитрија Кантакузина“. Иза тих молитава долази Кантакузинова „Молитва с умиљенијем... Богородици“. И у друга три рукописа имамо ту молитву: у једном из XVII века у коме су Акатисти (бр. 353), у једном с краја XVI или с почетка XVII века (бр. 495) и у једном Молитвенику на црквенословенском из XVIII или с почетка XIX века (бр. 369). Панегирик из 1623/24 год. (бр. 440) садржи Кантакузинову Похвалу св. Димитрију. Досад се за њу знало једино по рукопису XV—XVI века из Никољца код Бијелог Поља.

Украјинац Самуило Бакачић, књижевник наш с краја XVII века, добија све потпунију библиографију свога преводилачког рада на Св. Гори. У рукопису бр. 328 је Литургија Јована Златоустог, а затим разни „чинови и рукоположенија“ и „правило“ кад се неко „оскрвни“ у сну „по дејству“ ђаволовом. За ту „херотонију... са типиком“ каже се да је „превод... ст Грк“ „Русина“ Самуила. Рукопис је из 1690/91 год. Писао га је хиландарски игуман Симеон, брат духовника Никанора, код кога је на Спасовој Води преводио Самуило.

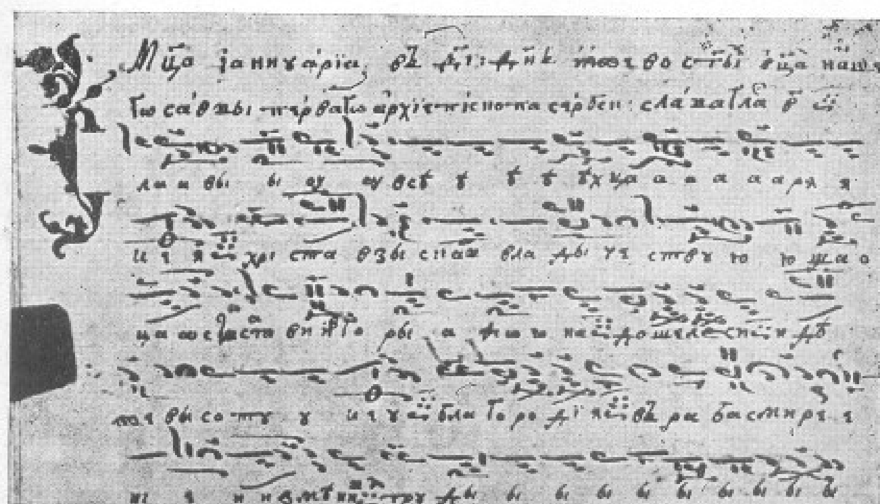
Рукопис бр. 453 садржи Псалтир, Акатист Богородици и др. На пергаменту је, а има нешто и хартије. На самом почетку рукописа налази се један лист од пергамента. Текст је истрвен и не може се цео да прочита. Претставља „Катастих келије Светаго

Сл. 11. „Историкија“ (рукопис бр. 83 из XV века)

Сави карејскаго“. Из XIV је века. Састављен је кад је јеромонах Теофил (може да се прочита само: ...фил) преносио келију на попа Теодула (чита се само: Теод...). Теофил се плашио да ускоро

не умре. Мора да је био човек у годинама. Теодул, преписивач Теодосијевог Живота Св. Саве, био је у Карејској ћелији већ 1312 год. Према томе катастих би постао пре те године. Теофил се помиње 1316 год., био је велики економ 1318 год., ишао је у Цариград 1322 год. као члан једне хиландарске делегације и после тога му се губи траг. Треба поменути да се у катастиху Теодул (ако тако треба читати његово име, а не напр. Теодосије) назива само „попом", док Теодул, позната личност из хиландарске прошлости, носи увек почасни назив „кир", који у прва два сачувана списка братског сабора (из 1316 и 1318 год.) носи само мали број Хиландараца (у доцнијим списковима скоро се и не јавља тај назив).

Два рукописа (бр. 83 и бр. 317) имају мали спис под насловом „Историкија в краце о дрьжанији лет" (сл. 11). Овде „држаније" има значење ток, протицање. Први рукопис је Псалтир с последовањем, а други Служабник. Оба су из истог времена, из друге половине XV века (у првом су водени знакови из год. 1459—1460, а у другом из год. 1458—1471). По првом рукопису „Историкија" је донекле позната. Из каталога рукописа манастира Хиландара, из рукописа Саве Хиландарца који се чува у Српској академији наука, Љуб. Стојановић је донео један њен део у своме зборнику „Старих српских записа и натписа" (VI, 1926), а затим га прештампао у својој књизи „Стари српски родослови и летописи" (1927). Четири белешке из „Историкије" објавио је и Влад. Р. Петковић у својим „Старинама" (1923). Назив овога малога списа и његова потпуна садржина остали су непознати. По своме називу и по своме почетку спис се везује за прво историско дело Јужних Словена, за „Историкију" из старе македонске књижевности, која се приписује Константину Брегалничком. Спис из другог хиландарског рукописа је краћи од оног из првог. Као и Константинова „Историкија" тако се у овом спису, у оба рукописа, светска историја завршава са царем Лавом (Шести, Мудри, владао од 886—912 године). Само док се код Константина каже за Лава да је „садашњи цар" и да од Адама до „садашњег 12 индикта" кад је писана „Историкија" има 6406 год., дотле у овом спису стоји да од Адама до Лава има 6018 год. У „Историкији" Константиновој, осим тог броја година (6406), има још један, 918, који означава колико је прошло година од распећа Христова до Лава „цара садашњег". Да од та два броја, 6406 и 918, није у нашем спису постала његова 6018 година? Од првог броја, 6406, узео би хиљаде, а од другог, 918, десетице и јединице. Треба истаћи да код Константина у „Историкији" има 165 бележака из светске историје, док у нашем спису има свега 14—15 бележака. После цара Лава у краћем тексту нашега списа (из Служабника бр. 317) бележи се само колико има од Адама до „Стефана прваго цара србскаго". Сем године, дају се индикт (1) и кругови сунца (24) и месеца (16). Година је 6856 од створења света. Њој одговара 1347/48 год. наше ере. Индикт је тачан, а кругови сунца и месеца нису (треба да буде круг сунца 20, а круг месеца 11). Иста година, 6856, забележена је у копорињском летопису као година које се Стефан поставио за

Сл. 12. Црквена песма посвећена Св. Сави (рукопис бр. 312)

ВОСХОДИТЕЛНЫ ЗНАЦЫ.

РАВНЕ́НІЄ	О
МАЛЕ́НІЄ	А҃
АНТИА́ТІЙ	А҃
БОДЕ́НІА	А҃
БОДЕ́НІЄ	В҃
ВЫСО́КІЙ	Д҃

НИСХОДИТЕЛНЫ ЗНАЦЫ.

ВОЗВРАЩА́ТЕЛ	А҃
ПОДТЕЧЕ́НІЄ	В҃
ЛЕ́ГКОЕ	В҃
НИ́СКІЙ	Д҃

Сл. 13. Музички знаци (рукопис бр. 579)

цара. Летопис је постао око почетка последње четвртине XIV века. Он претставља најстарији текст Повести о српским владарима и црквеним поглаварима, која је у науци добила погрешан назив старијих српских летописа. Ту годину, 6856, а такође и све друге хронолошке податке (индикт и кругове сунца и месеца), доноси и Сказаније (Хамартолово) из Требника XV века. После белешке о цару Стефану краћи текст нашега списа има само белешку да се 6360 год. саставише „наша словеса рекше писмена речи језика србскаго и блгарскаго, и русијскаго светим Кирилом". Тој години одговара 851/52 год. наше ере. Она се налази и у неким нашим летописима (сеченички, београдски II и др.), у уводном делу посвећеном општој историји, који је уствари наш спис дословно преписан. У опширнијем тексту нашега списа (у Псалтиру бр. 83) у белешци о цару Стефану нема индикта и кругова сунца и месеца. Прва наредна белешка је о кнезу Лазару и Косовској бици (у овом тексту нема белешке о Кириловом састављању „наших словеса"). Даје се година Косовске битке (тачна), а затим круг сунца, круг месеца и индикт (сви подаци погрешни). Овакву белешку има и Шафариков летопис, који припада поменутој групи летописа са нашим списом као уводним делом. Ређају се онда у спису друге летописне белешке. Последња је из 1437/38 год. о турском заузимању Борча и Раванице и о уступању Турцима градова Ждрела и Вишесава. Податак о смрти духовника Висариона 1435/36 год. не налази се ни у једном другом извору, али се овде нажалост не каже коме је манастиру припадао тај духовник. Белешке су очевидно писане на земљишту српске деспотовине.

У науци је превиђено да у Хиландару постоји један, истина непотпуни препис Савиног номоканона (крмчије). О њему има помена код Саве Хиландарца у штампаном опису хиландарских рукописа. Номоканон је, заједно с Јустинијановим законом, у рукопису бр. 466. Водени знакови стављају тај рукопис у другу половину XV века (они су из год. 1458—1477). Јустинијанов закон постоји и у рукопису бр. 300. Он је ту између Скраћене Властареве синтагме и Законика цара Стефана.

Последњи листови Минеја за мај (бр. 665), који су једино сачувани (минеј је писао Рајак дијак), садрже, и то на последњој страни, тропар и кондак св. Ахилију. То су споменици српског црквеног песништва, јер се у њима помиње и реч „србски". Очевидно су постали у манастиру Ариљу, посвећеном св. Ахилију. Нажалост, лист је оштећен, па тиме и сам текст тропара. Рукопис је, како сведоче записи, био својина деспота Стефана и деспота Ђурђа.

У Хиландару је нађено право богатство старих наших музичких текстова, о којима се ништа није знало. У више рукописа постоје црквене песме с нотним знацима посвећене Сави (сл. 12), Симеону Немањи, архиепископу Арсенију, краљу Милутину, Стефану Дечанском, кнезу Лазару (бр. 311, 312, 558, 559, 560, 580, 597, 668). За проучавање старе наше музике имаће велики значај рукописи бр. 311 и бр. 579, у којима су теоретска излагања о музици

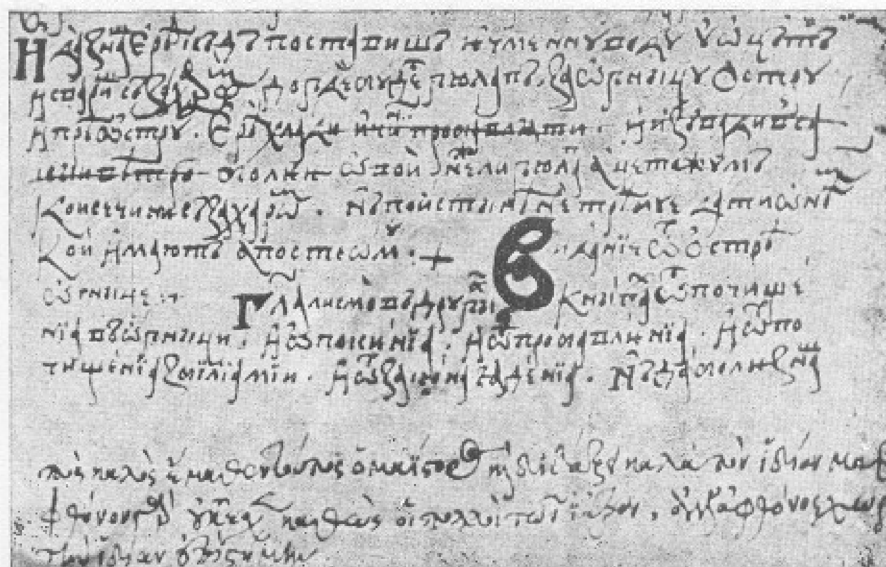
Сл. 14. „Иатрософија“, медицински спис
(рукопис XV века)

(сл. 13). Сада су постала позната имена и дела наших старих музичких радника. У једном „Цветнику мусикијскаго устава" (бр. 556) има и један музички састав Спиридона Хиландарца. Тај је Спиридон живео у првој половини XIX века. Израдио је два „Стихирара" 1837 год. (његов запис је на Стихирару бр. 558). Псалтика бр. 561 има, поред осталог, и једно „сочиненије" Николе Васиљева, учитеља трновског. На Стихирару бр. 580 пише да је та „антологија преведена от гречески на славјански от даскала Никифора јеромонаха" 1834 год. Рукопис бр. 596 је „Осмогласник сиреч на осм гласов, сочиненијем Јосифа јеродијакона хилан(дарског), управленијем Јоана, учитеља јего и канонарха великије цркви". Још један Бугарин био је музички радник у Хиландару. То је Висарион Хиландарац, који је 1867 год. у Пловдиву штампао „Черковно пјеније". У другој половини XIX века бавио се музиком у Хиландару један наш Нишлија. То је био Викентије јеромонах. За саборног старца јеромонаха Панкратија, „псалта" хиландарског, Викентије је 1887 год. написао „Црковноје пјеније" или „псалтики", наравно с нотним знацима (бр. 692). Од њега је и „Церковна мусикија", коју је написао 1889 год. (бр. 694). За један састав (за „Достојно") је забележио да је то „новопреведно с греческаго јазика Калистратом јеросхимонахом зографским". Нису нам јасне белешке које смо начинили у Хиландару, па због тога не знамо какав је Викентијев удео у Стихирару бр. 695. Изгледа да у том рукопису има музичких састава око којих се трудио 1873 год. Данило монах зографски, а да се у њему налазе и ствари Викентијеве из 1882 год. На једном Стихирару (бр. 686) јеромонах Теодосије из Трнова исписао је своје биографске податке. Замонашио се 1857 год., постао је јеромонах 1859 год., а 1865 год. ишао је у Јерусалим. Тај Стихирар је писао 1858 год. у светогорском манастиру Зографу. Код текстова је забележио да је једно „Достојно" „преведено от Влашко", а да је друго од Николаја Васиљевића, учитеља трновског.

За историју наше медицине у Хиландару има важних текстова. Из прве половине XV века потиче „Иатрософија о всакој вешти" (сл. 14). То није велики спис (бр. 462). Један већи рукопис, од 204 листа, сачињава „Беседа от познанија болести по пипању жил" (сл. 15). Очевидно је превод с грчког. Има у њему и грчких текстова. Рукопис је из друге половине XV или из прве половине XVI века (бр. 517).

Поменици хиландарски садрже по који податак од посебног значаја. Рукопис бр. 510 потиче с краја XVI века. У њему је забележено да се Душанова жена царица Јелена (као монахиња Јелисавета) преставила 7 новембра 1376 год. Дан и месец су били познати (постоји о томе и запис у хиландарском Типику Саве Јерусалимског из 1655/56 год. — бр. 376), а година није. Знало се само да је била жива у другој половини 1374 год., на почетку акције на измирењу српске и грчке цркве. Рукопис бр. 511 заснован је око средине XVI века. У њему је помен Теодора, сина деспота Ђурђа. Постојао је покушај да се тај Теодор огласи за сина деспота Стефана. То је побијено. Белешка из овог хилан-

дарског поменика долази као нова потврда. Рукопис бр. 519 је Поменик хиландарски, али цркве Св. Ђорђа (једног од хиландарских параклиса). Ту је белешка да се 2 маја преставио „господин Иван Кастриот, Монах Јов, ктитор светаго места сего". Њоме се потврђује један запис у коме се говори да се 2 маја преставио Кастриот, монах Јсаким. Потврда се, наравно, односи на монашење, а не на монашко име. Датум се слаже с другим једним записом, који доноси и годину смрти Иванове, 1437. Иста је година

Сл. 15. Познавање болести по пипању жила
(рукопис XV—XVI века)

и у још једном запису, у коме је као дан смрти обележен четвртак 9 маја. И 2 и 9 мај 1437 год. пали су у четвртак. Иако недељни дан потврђује годину, по подацима код К. Јиречека Иван Кастриот би био ипак жив у марту 1438 год. Иван је био отац Скендербегов. Са својим синовима приложио је Хиландару два села и једну цркву, а у манастиру је купио пирг Св. Ђорђа и четири тзв. „аделфата" (право на живљење у манастиру). У Хиландару, у главној цркви (у спољној припрати) сахрањен је његов син Репош (умро 25 јула 1431 год.).

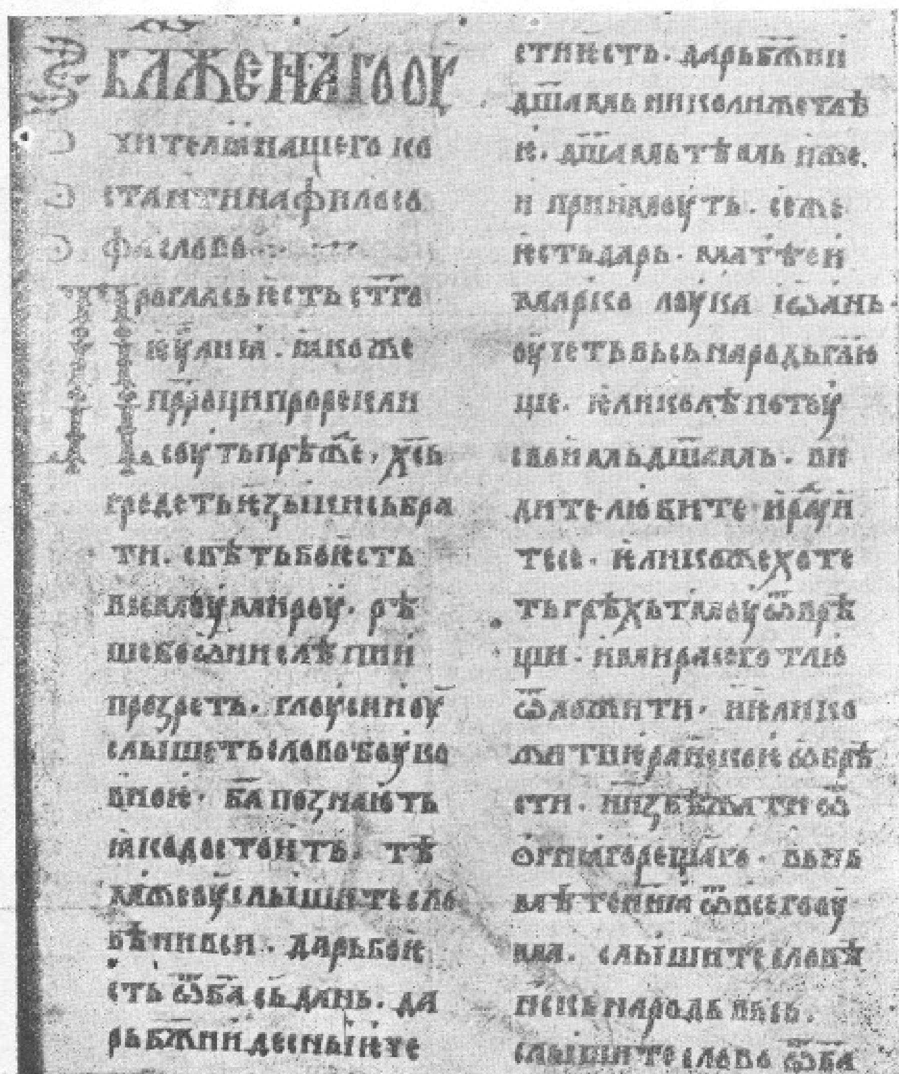
Сви поменути текстови из хиландарских рукописа су снимљени у целини или бар делимично. За потребе наше науке снимљени су и сви други састави историске садржине или од значаја за историју наше књижевности.

Од списа из првих почетака словенске писмености снимљени су: Житије Константина (Ћирила) и Похвала Ћирила и Методија (бр. 444 из 1625/26 год.). Из Часловца бр. 360 (из 1634 год.) узети су тропар, кондак и слава „Кирила философа" (тамо су под

Сл. 16. Спис Климента Охридског
(рукопис бр. 457 из XIV—XV века)

14 фебруаром). Нађено је доста текстова из старе македонске књижевности краја IX и почетка X века (сл. 16 и 17). Ту су прво дела Климента Охридског: Похвала Климента „патријарха римског" (бр. 441 из 1623/24 год.), Похвала Успења Богородичиног (бр. 457 из XIV или с почетка XV века, бр. 489 из XVI века), Похвала Арханђела Михаила и Гаврила (бр. 322 из краја XV или из прве половине XVI века) и Похвала 40 мученика (бр. 485 из 1541/42 год., бр. 444 из 1625/26 год). Затим ту је Константин Брегалнички са Прогласом јеванђеља (најстарији од четири досад позната преписа — у рукопису на пергаменту из XIII века бр. 23). Један рукопис списа Црнорисца Храбра већ смо поменули (бр. 463 с краја XV века). Постоји још један, али је он бугарске рецензије (бр. 481). Начињени су снимци од многих дела старе српске књижевности, оригиналних и преведених. У више рукописа нађен је мали спис о држању псалтира, који се приписује Сави (бр. 94, 97, 112, 121, 122, 125). Казали смо већ да је Данилов зборник Живота краљева и архиепископа српских однет из Хиландара. Сад се у Хиландару налази одвојено Житије краљице Јелене (бр. 482 из XVI века) и такође одвојено Житије архиепископа Арсенија (бр. 505 из XVIII века или с почетка XIX века). У једном рукопису с краја XVI века има Арсенијева служба (бр. 236). Из рукописа бр. 479 узета је Служба Стефану Дечанском од Григорија Цамблака (тај део рукописа је с краја XVI века). У том рукопису нађена је и биографија Дечанског, такође од Цамблака (на хартији XVI века).

Сл. 17. Спис Константина Брегалничког
(рукопис бр. 23 из XIII века)

Служба је још и у рукопису бр. 249 (с краја XVI века), а биографија у рукопису бр. 486 (уједно повезан с Псалтиром Црнојевића). Од Данила млађег (по свој прилици идентичан с патријархом Данилом III с краја XIV века) имамо Службу краљу Милутину (бр. 479 из XV века). Похвално слово кнезу Лазару је онаквог текста какав је објавио А. Вукомановић (бр. 482 из друге половине XV или прве половине XVI века, бр. 505 из XVIII века

или с почетка XIX века). Службе кнезу Лазару су из рукописа бр. 482 (XVI век) и бр. 509 (XVII век). Само тропар и кондак нађени су у рукописима бр. 93 (из 1596/97 год.), бр. 96 и бр. 99. Извод из Списа о правопису од Константина Философа, поред већ поменутог рукописа (бр. 463 с краја XV или с почетка XVI века), налази се и у рукопису бр. 481 (бугарске рецензије). Пренос моштију Јована Рилског од Владислава Граматика имамо из рукописа бр. 482 (из 1535/36 год.). Служба и Житије Ђорђа Кратовца од поп Пеје снимљени су из рукописа бр. 479 (из друге половине XVI века). Од преводних дела начињени су снимци од Варлаама и Јоасафа (бр. 422 из XIV века или с почетка XV века), од Хамартола (бр. 381 с почетка XV века), од Манаса (бр. 434 из XVI века) и од Зонаре (бр. 433 из XVI века). Прва три дела снимљена су у целини, а од Зонаре само онај део који се односи на Самуилово царство Македонских Словена.

Треба напоменути да нису вршена снимања појединих списа само по једном рукопису који је одабран, већ свако је дело снимано онолико пута колико у Хиландару има његових рукописа. Желело се да снимци донети из Хиландара замене саме хиландарске рукописе у што потпунијој мери. Снимљени су и сви важнији и карактеристичнији записи по рукописима. Посебно одабирање рукописа с палеографског гледишта није чињено. Мислило се да то није потребно. Сви важнији рукописи су снимљени или због њихове историске и књижевно-историске садржине, или због њихових уметничких украса. То су хиљаде снимака, који без сумње могу послужити и за палеографска проучавања. Ипак су из два рукописа начињени снимци из палеографских разлога. У рукопису бр. 489 (из XVI века) нађен је „указ за чрнило“, а у рукопису бр. 368 мали чланак: „Да се зна како се мастило чини зелено“.

Хиландар има и две библиотеке штампаних књига. Пажљивије је прегледана само збирка старих штампаних књига. Ту је, поред осталог, нађен и Осмогласник из прве влашке штампарије, коју је основао почетком XVI века први српски штампар јеромонах Макарије од Црне Горе. Осмогласник је из 1510 год. Сачуван је у потпуности. Целу четврту његову страну заузима илустрација, како пред неком црквом седе три химнографа. (сл. 18). Слична илустрација налазила се и у Макаријевом црногорском издању, у Октоиху петогласнику. На основу тога што се таква илустрација среће и у грачаничком Октоиху петогласнику (из 1538/39 год.) и што она претставља манастир Грачаницу, изведен је закључак да илустрација у црногорском Октоиху такође приказује цркву у којој је била штампарија. Тако бисмо на њој имали Цетињски манастир у његовом првобитном изгледу. И илустрација на Макаријевом влашком Осмогласнику без сумње се односи на цркву при којој је основана штампарија. То је од великог значаја за проучавање старог влашког штампарства. Само се наслућује да је прва влашка штампарија основана у Трговишту, али се то поуздано не зна. Ова би илустрација могла да допринесе да се то питање коначно реши.

Сл. 18. Влашки октоих из 1510 године првог српског штампара Макарија

Остаје нам да кажемо шта треба још радити у Хиландару. Најпре исправити све пропусте. Констатовати које су стране из рукописа случајно пропуштене, а од којих су испали снимци рђави или недовољно јасни. Снимити у целини значајније рукописе од којих су због краткоће времена одабрани за снимање само поједини делови. Такав је случај напр. са Зонаром и с оним медицинским делом из XV или XVI века. Узети све водене знакове с контрамаркама и начинити друге потребне белешке о хартији. Извршити снимање свих поменика, парусија и катастиха у целини. Њих има веома много. Они су веома важни за етнографска, топономастичка и сваковрсна друга испитивања. Припремити материјал за издавање албума снимака хиландарских повеља. Све турске документе снимити, а такође и сва познија наша и грчка акта, на која се досад у науци мало обраћало пажње. Корице рукописа систематски проучити и снимити. Прегледати с палеографског гледишта све досадашње снимке и вршити употпуњавања збирке и с те тачке гледишта.

Београд, 22 јануара 1953

Đorde Sp. RADOJIČIĆ

LES ANCIENNES CHARTES ET LIVRES MANUSCRITS SERBES DANS LE MONASTERE DE HILANDAR

Le monastère serbe de Hilandar, au Mont Athos, fut fondé vers la fin du XIIe siècle, par le fondateur de l'Etat féodal serbe, Nemanja, alors moine Siméon, et par son fils cadet Sava, à qui il échut, un peu plus tard, d'organiser l'Eglise autocéphale serbe.

Tous les monarques serbes de l'époque féodale faisaient de riches donations à Hilandar, ce dont témoignent de nombreuses chartes sur le parchemin et le papier — il y en a plus d'une centaine — qui ont été conservées jusqu'à ce jour. Plusieurs d'entre elles portent encore des sceaux en or. Ces chartes contiennent une documentation riche et précieuse pour l'histoire de la société et de l'Etat serbe du Moyen-âge. Dans les Archives de Hilandar le parchemin le plus ancien est celui décerné par le Grand Župan (duc) Stefan, qui deviendra plus tard le premier roi couronné serbe. Ce parchemin date de la fin du XIIe ou du début même du XIIIe siècle. Les empereurs de Byzance, eux-mêmes, faisaient des dons à Hilandar, d'où une très belle collection d'écritures grecques. Il convient de mentionner également d'autres documents slaves, particulièrement russes de l'époque où les provinces serbes furent envahies par les Turcs. La domination turque sur le Mont Athos a duré plus de cinq siècles, ce qui explique que le nombre de documents turcs à Hilandar n'est point négligeable.

Il existe à Hilandar une bibliothèque de livres manuscrits, remarquable aussi bien par le nombre que par la qualité de ses volumes. En dehors de plus de cent livres manuscrits grecs, écrits sur le parchemin et le papier, il existe environ 700 vieux manuscrits serbes contenant des oeuvres originales et des traductions de l'ancienne littérature serbe. Hilandar est au nombre des foyers littéraires les plus importants de l'ancienne littérature serbe. C'est là qu'ont vécu et travaillé les anciens écrivains serbes les plus illustres. A la tête de cette pléiade se place le fondateur de Hilandar, Sava lui-même, dont les oeuvres remarquables inaugurent la littérature serbe. Ce sont précisément deux moines de Hilandar — Domentijan et Téodosije — qui, au cours du XIIIe siècle, ont écrit la Vie de Sava. Deux autres Hilandariens: Danilo et son disciple anonyme, ont rédigé, au XIVe siècle, une série de biographies de princes féodaux et de chefs ecclésiastiques serbes. Nombreux sont également les écrivains originaux, les traducteurs et les copistes qui ont rempli les pages des livres manuscrits de Hilandar, qui, toutefois, n'ont été conservés qu'en partie. Seuls quelques uns des manuscrits de Hilandar sont présentés sous forme de rouleaux de papier, tandis que tous les autres sont des recueils rédigés sur le parchemin ou sur le papier. Plusieurs sont ornés, de façon artistique, d'illustrations, miniatures, en-têtes et initiales.

Au cours des mois de novembre et de décembre 1952, les vieux parchemins et livres manuscrits de Hilandar furent étudiés et photographiés par ordre du Conseil central des Archives de la RPFY et de l'Académie serbe des Sciences. Désireuses de rendre les riches archives et la Bibliothèque de Hilandar aussi accessibles que possible à la science et aux travaux scientifiques, ces deux institutions dressèrent un plan en vue de faire établir des photo-copies de tout ce qui présente un intérêt littéraire, historique et artistique. Ces photo-copies devront être conservées a l'Académie serbe des Sciences et seront mises à la disposition des hommes de science. Cette documentation, provenant de Hilandar, sera utilisée suivant un plan à établir par une Commission spéciale.

Ce genre d'activités à Hilandar a eu pour résultat la découverte de nouveaux faits scientifiques. On révéla, par exemple, l'existence d'un écrivain datant probablement du XVe siécle et l'on découvrit de nouveaux textes, ce qui permit d'enrichir nos connaissances sur l'oeuvre de certains anciens écrivains serbes .

Cet écrivain, nouvellement découvert, s'appelle Genadije. Il était le „domestique", c'est à dire le „le chef du choeur monastique". Il a rédigé des cantiques en l'honneur de Pierre d'Athos, un ermite de l'époque la plus ancienne de la vie monastique du Mont Athos. Il a composé en outre, une brève biographie de Pierre. Au dessous d'une biographie plus détaillée, consacrée également à Pierre d'Athos, traduite ou peut-être simplement copiée, Génadije a mis sa signature en se servant d'un alphabet secret. Dans les cantiques d'église, dédiés à Pierre d'Athos, Genadije a écrit son nom sous forme d'acrostiche. A en juger précisément par cette signature en caractères secrets et par cet acrostiche, il y a lieu de conclure que Genadije est un écrivain original. C'est sans doute la modestie qui l'a poussé à dissimuler son nom au moyen d'une transcription secrète. Ce serait vraiment faire preuve de graves défauts, pour un moine, que de ne

pas dire publiquement le nom du véritable auteur. L'acrostiche, en outre, n'est pas pratiqué lors des traductions; on ne fait que le mentionner en pareil cas. Dans les cantiques dédiés à Pierre d'Athos, par contre, l'acrostiche formant le nom de Genadije existe réellement, comme il se doit dans les oeuvres originales.

Mention a déjà été faite de Téodosije, ancien auteur serbe, dont l'activité littéraire se rattache à Hilandar. On a retrouvé une de ses oeuvres poétiques, dédiée à Siméon-Nemanja et à Sava, fondateurs de Hilandar. On a fait également plusieurs photo-copies des autres manuscrits des oeuvres de cet auteur, qui étaient déjà connues auparavant. Tous ces manuscrits sont d'un intérêt scientifique incontestable pour l'approfondissement scientifique de cet écrivain de grand talent.

Toute une série d'écrits panégyriques, dans l'ancienne littérature serbe, sont dédiés au prince Lazare, — tombé à la bataille de Kosovo, de 1389 contre les Turcs, — glorifié par la chanson populaire comme un héros légendaire. Un de ces panégyriques, cependant, est resté inconnu jusqu'à nos jours. Il a été composé au monastère de Ravanica, en Serbie, que le prince Lazare avait fait bâtir comme sa fondation pieuse et où son corps allait être transporté peu de temps après la bataille de Kosovo. Ce panégyrique fut composé à une époque où l'on croyait que la bataille avait été gagnée et qu'il s'agissait là „d'une brillante victoire". Il y a donc tout lieu de croire que ce panégyrique se situe à un moment peu éloigné du temps de la bataille.

L'ancienne littérature serbe du XVe siècle compte, parmi ses protagonistes, un écrivain de nationalité grecque. C'est Dimitri Cantacuzine, dont la famille était domiciliée à Novo Brdo, un centre important de la production minière serbe de cette époque. Les explorations des archives de Hilandar ont permis de découvrir encore une oeuvre de Cantacuzine. Il s'agit d'un écrit de caractère religieux, comme tous ceux d'ailleurs, dont il est l'auteur.

Un Ukrainien, Samuilo Bakačić, prit une part active à la création littéraire serbe du XVIIe siècle. Il traduisait en serbe du russe et du grec moderne. Ce n'est que tout dernièrement que certaines de ses traductions furent révélées.

Deux textes historiqes brefs du XVe siècle présentent un intérêt tout particulier. Par leurs titres et par leurs annotations introductives, ces textes se rapprochent nettement des oeuvres historiques les plus anciennes chez les Slaves du Sud, qui se rattachent au nom de Constantin Bregalnički, littérateur macédonien de la fin du IXe et du début du Xe siècle.

Le fondateur du monastère de Hilandar — Sava, accordait son attention également aux traductions d'écritures et de lois ecclésiastiques. C'est lui qui dota le monastère d'un règlement intérieur (le „typik"). Lorsqu'il se consacra à l'organisation de l'Eglise autocéphale serbe, Sava entreprit de traduire du grec le „Nomocanon", recueil de régles ecclésiastiques et de lois civiles byzantines relatives à la vie ecclésiastique et religieuse. Les Serbes appréciaient beaucoup ce recueil. Il passa plus tard, des Serbes aux Bulgares, et fut ensuite expédié en Russie. Là, on le recopia à plusieur reprises et, enfin, on le fit imprimer. Au début même de la

Première Insurrection serbe contre les Turcs, lorsqu'il s'agissait de poser les premières fondations de l'Etat serbe ressuscité, c'est ce recueil qui servit précisément à la rédaction des premieres lois écrites. C'est ainsi que vit le jour le Code Matija Nenadović de 1804.

Le texte initial du „ Nomocanon“ n'est pas conservé; seules ont subsisté quelques transcriptions. Il en est toutefois une que la science ignorait. Il s'agit d'un exemplaire incomplet datant de la seconde moitié du XVe siècle, qui vient d'être découvert et photocopié à Hilandar. Cet exemplaire servira utilement à la préparation d'une édition scientifique du „Nomocanon“. C'est l'Académie serbe des Sciencs qui s'est chargée de cette dernière tâche.

On ne savait que bien peu de choses, jusqu'ici, sur les textes musicaux serbes. Or, Hilandar recèle toute une richesse de documents musicaux. L'un d'entre eux contient des exposés théoriques sur la musique. On a découvert aussi des cantiques, avec des notes de musique, dédiés aux fondateurs de Hilandar, Siméon-Nemanja et Sava, ainsi qu'aux autres personnages serbes fêtés par l'Eglise orthodoxe serbe. Au sujet de ces cantiques, assortis de notes musicales, la science ne possédait jusqu'ici aucun renseignement. Grâce à ces récentes explorations, on a révélé l'existence de plusieurs musiciens qui ont travaillé à Hilandar et on a réuni des données pour la publication de leurs biographies.

Hilandar possède également des textes médicaux. L'un d'entre eux date de la première moitié du XVe siécle, tandis qu'un autre — bien plus volumineux — date de la seconde moitié du même siècle ou du début du siècle suivant. Les deux textes sont des traductions du grec. Le second traite de la façon de diagnostiquer la maladie par la percussion des veines.

Un intérêt particulier est suscité par les „livres de commémoration“, c'est à dire des manuscrits où sont enregistrés les noms des vivants et des morts, pour être mentionnés dans l'église, pendant la célébration de l'office divin. Ces manuscrits contiennent des données présantant un intérêt historique. C'est ainsi que dans un de ces livres on trouve la mention de la mort de la tzarine Hélène, la femme du tzar serbe Stefan Dušan. La mention commémorative précise la date de sa mort que la science historique ignorait.

L'ancienne imprimerie serbe, créée vers la fin du XVe siècle au Monténégro, — au moment où ce dernier retranchement de l'Etat féodal serbe était sur le point de s'écrouler, — a stimulé pourtant l'ouverture de la première imprimerie en Valachie (province roumaine). C'est le moine Makarije, qui avait dirigé l'imprimerie au Monténégro, qui fut également le premier imprimeur valaque. On a découvert à Hilandar une des éditions datée de 1510. Cette édition contient une illustration représentant une église, à proximité de laquelle, de toute évidence, avait été installée cette première imprimerie valaque. Comme l'emplacement de celle-ci n'est pas encore connu, cette illustration présente un grand intérêt scientifique, car elle contribuera à résoudre ce problème.

Plusieurs milliers de photo-copies ont été rapportées de Hilandar. Tous les textes de quelque importance ont été intégralement photo-

graphiés. Tous les différents manuscrits d'une même oeuvre furent photographiés. Ce procédé présente un intérêt pour la collation des textes. On a fait également des prises photographiques de tous les ornements artistiques (illustrations, miniatures, en-têtes, initiales) rencontrés dans divers manuscrits. Ces ornements feront l'objet d'un article particulier dans cette revue. Afin de pouvoir indiquer les dates sur les manuscrits, on a pris les filigranes.

Il convient de faire ressortir, enfin, que la prise des photo-copies des manuscrits et de la documentation, contenus dans les archives de Hilandar, sera pursuivie, ainsi que l'étude de ces archives. Il reste encore bien des questions à élucider. Il existe surtout un grand nombre de documents se rapportant à l'époque de la domination turque, qu'il faudra étudier. La tempête de la Deuxième guerre mondiale, qui n'a pas épargné, non plus, la Grèce et le Mont Athos, n'a pas endommagé les riches archives de Hilandar avec sa documentation scientifique si précieuse

Belgrade, le 22 janvier 1953